

De vaststelling van de kerkelijke gezindte in enquêtes

40% of 60% buitenkerkelijken?

Werkdocument 92

De vaststelling van de kerkelijke gezindte in enquêtes

40% of 60% buitenkerkelijken?

Werkdocument 92

Jos Becker

Sociaal en Cultureel Planbureau
Den Haag, juni 2003

Het Sociaal en Cultureel Planbureau is ingesteld bij Koninklijk Besluit van 30 maart 1973.

Het Bureau heeft tot taak:

- a wetenschappelijke verkenningen te verrichten met het doel te komen tot een samenhangende beschrijving van de situatie van het sociaal en cultureel welzijn hier te lande en van de op dit gebied te verwachten ontwikkelingen;
- b bij te dragen tot een verantwoorde keuze van beleidsdoelen, benevens het aangeven van voor- en nadelen van de verschillende wegen om deze doeleinden te bereiken;
- c informatie te verwerven met betrekking tot de uitvoering van interdepartementaal beleid op het gebied van sociaal en cultureel welzijn, teneinde de evaluatie van deze uitvoering mogelijk te maken.

Het Bureau verricht zijn taak in het bijzonder waar problemen in het geding zijn, die het beleid van meer dan één departement raken.

De minister van Volksgezondheid, Welzijn en Sport is als coördinerend minister voor het sociaal en cultureel welzijn verantwoordelijk voor het door het Bureau te voeren beleid. Omtrent de hoofdzaken van dit beleid treedt de minister in overleg met de minister van Algemene Zaken, van Justitie, van Binnenlandse Zaken en Koninkrijkrelaties, van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen, van Financiën, van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer, van Economische Zaken, van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij, van Sociale Zaken en Werkgelegenheid.

© Sociaal en Cultureel Planbureau, Den Haag 2003

Werkdocument 92

ISBN 90-377-0136-1

Sociaal en Cultureel Planbureau

Parnassusplein 5

2511 VX Den Haag

Telefoon (070) 340 70 00

Fax (070) 340 70 44

Website: www.scp.nl

E-mail: info@scp.nl

Inhoud

1	Wat men is	7
2	Het onderzoek van 1998	10
3	De eerste resultaten van de eentraps- en tweetrapsvraag vergeleken	12
4	Kerkleden, wisselaars en buitenkerkelijken vergeleken	15
5	Conclusies en een slotopmerking	22
	Noot	25
	Literatuur	26
	Publicaties van het Sociaal en Cultureel Planbureau	27

1 Wat men is

– ‘Weet je wat je bent, wat je eigenlijk bent?’ vroeg Juffrouw Pieterse tijdens een theevisite, zo rond 1870. Juffrouw Laps noemde eerst haar naam, maar Stoffel, de schoolmeester, rekende dat antwoord fout. Volgens hem zat de zaak dieper. Juffrouw Laps ondernam een tweede poging.

– ‘Wat ik ben? Wel ... griffermeerd!’

Lezers zullen hier een verwijzing naar Multatuli’s Woutertje Pieterse in herkennen. Het gaat hier verder niet om de explosieve woedeaanval van de juffrouw, toen Stoffel ook dat antwoord afkeurde en haar verzekerde dat zij allereerst een zoogdier was. De verwijzing is alleen bedoeld als een aanduiding van de betekenis van het kerklidmaatschap voor de sociale identiteit.

De vanzelfsprekendheid waarmee mensen zich in het verleden tot een kerkgenootschap rekenden, is voor velen verdwenen. Bij een vrij groot aantal Nederlanders valt onzekerheid te constateren over de vraag of zij nu bij een kerkgenootschap horen, dan wel buitenkerkelijk zijn. Als iemand bijvoorbeeld rooms-katholiek gedoopt is, maar ‘er niets meer aan doet’, kan hij zichzelf nog als rooms-katholiek, maar ook als buitenkerkelijk beschouwen. Het is vaak niet van te voren te zeggen wat zijn keuze zal zijn. Dat de grens tussen het kerklidmaatschap en buitenkerkelijkheid is vervaagd, blijkt uit de resultaten van enquêteonderzoek. Het levert al jaren lang sterk verschillende fracties kerkelijken en buitenkerkelijken op.

Zo constateert het CBS in het Permanent Leefsituatie Onderzoek (POLS) voor de jaren negentig een buitenkerkelijkheid van 40% en een kerklidmaatschap van 60%. Volgens een andere bron – het project Culturele Veranderingen in Nederland (CV) van het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP) – is de situatie precies omgekeerd, ongeveer 60% buitenkerkelijken staan tegenover ongeveer 40% kerkleden.¹

Zowel het CBS als het SCP nemen aan dat vooral de gebruikte vraagstelling het verschil in resultaat veroorzaakt (Oudhof en Pannekoek 1988; Becker en Vink 1994, tabel 1). Het CBS gebruikt de zogenaamde eentrapsvraag. Het SCP maakt gebruik van de tweetrapsvraagstelling.

Bij de eentrapsvraag vraagt men de respondent bij welke gezindte of groep hij wil horen, waarbij hij meteen kiest uit een lijstje, waarvan ‘geen gezindte’ deel van uitmaakt. De letterlijke tekst van de vraag van de POLS-onderzoeken luidt als volgt:

– Tot welke kerkelijke gezindte of levensbeschouwelijke groepering rekent u zichzelf?

Antwoord:

- geen kerkelijke gezindte of levensbeschouwelijke groepering;
- rooms-katholiek;
- Nederlands-hervormd;
- gereformeerde kerken;

- islam;
- andere kerkelijke gezindte of levensbeschouwelijke groepering;
- weet niet, weigert.

Bij de tweetrapsbenadering vraagt men eerst of de respondent zichzelf tot een kerk of levensbeschouwelijke groepering rekent met de antwoordmogelijkheden ja of nee. Degenen die ja zeggen, kiezen uit een lijstje van gezindten waaruit 'geen' is weggelaten. Dit gegeven is immers bekend uit de eerste vraag. Naar wordt aangenomen zuivert de tweetrapsvraag de randkerkelijken beter uit de categorie kerkleden dan de eentrapsvariant. De sluisvraag of men nu wel of niet lid wil zijn, zou mensen aan het denken zetten, met als gevolg dat een deel van de randkerkelijken zich buitenkerkelijk gaat noemen. De letterlijke tekst van de vraag van de cv-onderzoeken luidt als volgt:

- Beschouwt u zichzelf als behorend tot een kerkgenootschap?
Antwoord: ja, nee
- Welk kerkgenootschap is dat?
Antwoord:
  - rooms-katholiek
  - Nederlands-hervormd
  - gereformeerd
  - hindoe
  - islamitisch
  - boeddhist
  - ander kerkgenootschap

Behalve het verschil in vraagstelling kunnen uitvoering en opzet van de onderzoeken de resultaten eveneens beïnvloeden. Het effect van de vraagformulering laat zich bestuderen als de twee vragen in hetzelfde onderzoek zijn opgenomen, zodat de invloed van het onderzoek automatisch onder controle is gebracht. De betekenis van het onderzoek zelf, opzet en uitvoering, komt naar voren als in verschillende onderzoeken dezelfde vraag naar het kerkgenootschap wordt gehanteerd.

Tabel 1 geeft het percentage buitenkerkelijken weer, zoals dat is verkregen uit verschillende onderzoeken in de jaren negentig, onderverdeeld naar de gebruikte vraagstelling. De resultaten van de onderzoeken met de tweetrapsvraag liggen vrij dicht bij elkaar: de percentages buitenkerkelijken variëren van 53% in God in Nederland III tot 59% volgens Culturele Veranderingen in Nederland. Samen verschillen de percentages aanzienlijk van het resultaat van POLS en van het AVO, welke onderzoeken met de eentrapsvraag 38% en 40% buitenkerkelijken noteren. Er is dus wel enige invloed van het onderzoek te bespeuren, maar het verschil in vraagstelling is belangrijker. Daarom blijven de betekenis van de onderzoeksopzet en de uitvoering hier verder buiten beschouwing.

Tabel 1 De buitenkerkelijkheid volgens verschillende onderzoeken in de jaren negentig en volgens de gehanteerde vraagstelling (in procenten)

	eentrap	tweetrap
POLS 1998	40	
Algemeen voorzieningengebruiksonderzoek 1999	38	
CV 1998		59
Religion in Dutch Society 1995		57
European Value Study 1999/2000		54
God in Nederland III 1996		53

Bron: CBS (POLS'98); SCP (CV'98); SCP (AVO'99); Eisinga et al. 1999; Dekker et al. 1997; Halman 2001

Een op het oog toch niet zo groot verschil in vraagformulering heeft dus aanzienlijke gevolgen voor het beoogde resultaat. Er is al geruime tijd geen onderzoek meer gericht naar het effect van dit verschil op de resultaten. Enerzijds is dat begrijpelijk, omdat gevolgde redenering zeer plausibel is. Anderzijds valt het stilzwijgen ook te betreuren, omdat er met enige regelmaat verschillende resultaten in de publiciteit komen. Een extra verheldering van het probleem heeft daarom nut.

In het onderzoek naar culturele veranderingen van 1998 werden *beide* varianten van de vraag naar de gezindte opgenomen. Beide vragen werden dus door dezelfde ondervraagden beantwoord. In dat geval is het vanzelfsprekend bekend welke respondenten de beide vragen naar de gezindte consistent hebben beantwoord en welke respondenten dat niet deden. Dat zullen meestal de ondervraagden zijn, die bij de eentrapsvraag zeiden dat zij tot een bepaalde gezindte hoorden, maar bij de tweetrapsvraag buitenkerkelijkheid opgaven. Het is natuurlijk eveneens mogelijk dat de respondent bij de eentrapsvraag buitenkerkelijkheid opgaf, maar zich bij de tweetrapsvraag als kerklid beschouwde. Verwisseling van kerkgenootschap zal eveneens voorkomen.

Er is aanleiding om de volgende vragen te stellen:

- Levert de tweetrapsvraag inderdaad een aanzienlijk hoger percentage buitenkerkelijken op dan de eentrapsvraag?
- Als dat zo is, in welke mate doet dat effect zich dan voor bij de onderscheiden kerkgenootschappen, met andere woorden, waar is het 'ledenverlies' het grootst?
- Hoe zijn de respondenten die 'geen' met een kerklidmaatschap combineren, te typeren in termen van enkele persoonsgegevens (geslacht, leeftijd, opleiding en inkomen), in termen van een belangrijk gedrag, namelijk de frequentie van het kerkbezoek, en met het oog op enkele opvattingen over kerk, geloof en moraal?

Voordat er wordt gepoogd om deze vragen te beantwoorden, is een korte uiteenzetting over het gebruikte onderzoek op zijn plaats.

2 Het onderzoek van 1998

De peilingen van Culturele Veranderingen in Nederland bestaan sinds 1987 uit twee delen. Nadat de enquêteur een mondeling face-to-face-onderzoek heeft afgenomen, laat hij een schriftelijke vragenlijst bij de ondervraagde achter. De respondent vult deze meteen of later in. De enquêteur neemt de ingevulde lijst mee of haalt deze later persoonlijk op. De ondervraagde krijgt voor het volledig invullen van de lijst een cadeaubon, hetgeen tot gevolg heeft dat vrijwel alle deelnemers aan het hoofdonderzoek hun formulier invullen. De schriftelijke lijst is opgesteld in het kader van het International Social Survey Programme (ISSP) en maakt deel uit van een internationaal onderzoek. De zogenaamde ISSP-module lift mee met het hoofdonderzoek. De persoonsgegevens zijn al in het hoofdonderzoek vastgelegd en de betreffende vragen kunnen dus in het schriftelijk onderzoek achterwege blijven. De vragen naar de meeste persoonsgegevens zijn geformuleerd zoals het ISSP dat voorschrijft of de resultaten zijn te herleiden tot de ISSP-norm. Dat laatste lukt niet met de vaststelling van de gezindte. Om een lange tijdreeks in stand te houden is de tweetrapsvraag standaard opgenomen in de hoofdonderzoeken van Culturele Veranderingen, terwijl het ISSP de eentrapsvraag wil benutten.

In 1998 vormde levensbeschouwing het onderwerp van de ISSP-module. Daarom werd besloten om voor één keer tweemaal naar hetzelfde te vragen, op het gevaar af de respondent te verwarren of te irriteren. Eerst kreeg de ondervraagde de tweetrapsvraag mondeling voorgelegd. Achteraf vulde hij zelfstandig het antwoord op de eentrapsvraag in bij het schriftelijk onderzoek. Van 2103 respondenten vulden er 2020 de schriftelijke lijst van het ISSP in. Protesten over het feit dat men de onderzoekers tweemaal hetzelfde moest vertellen, zij het op een iets andere manier, bleven uit.

Allochtonen zijn vrijwel niet in de steekproeven van Culturele Veranderingen in Nederland aanwezig, omdat de vraaggesprekken niet gehouden worden als er taalmoelijkheden zijn. De vraag naar de kerkelijke gezindte houdt wel rekening met islamieten, hindoes en boeddhisten, maar deze mogelijkheden moeten vooral als een investering voor de toekomst worden beschouwd. Voorlopig zijn de aantallen respondenten zeer gering.

Hoewel dezelfde respondenten beide vragen beantwoordden, is er strikt genomen toch nog sprake van enig verschil in onderzoeksmethode en in vraagformulering.

Ten eerste werd de tweetrapsvraag mondeling gesteld, terwijl de eentrapsvraag deel uitmaakte van een schriftelijk, 'self completion'-onderzoek. Volgens De Leeuw kan de aanwezigheid van een interviewer verschillen in de kwaliteit van de data veroorzaken, waaronder de verdeling van de antwoorden. De verschillen zijn echter gering en het laat zich niet gemakkelijk voorspellen of zij zullen optreden en in welke richting zij dat zullen doen (De Leeuw 1992: 117-118). Een enkel experiment op beperkte schaal met gegevens uit Culturele Veranderingen in Nederland doet

vermoeden dat het verschil tussen mondeling en schriftelijk onderzoek de resultaten ongemoeid heeft gelaten (Becker en Vink 1994: 165). Doorslaggevend is het bezwaar dus niet.

Ten tweede is er toch nog gering verschil in de formulering van de vragen aanwijsbaar. Bij de eentrapsvraag heeft het ISSP antwoordmogelijkheden voor missende waarden, zoals 'weet niet', voorgeschreven. Bij de tweetrapsvraag ontbreken deze. Dit verschil in formulering beïnvloedt de vergelijking van de reactie op beide vraagstellingen slechts weinig, zoals blijkt uit tabel 2.

3 De eerste resultaten van de eentrap- en tweetrapsvraag vergeleken

In tabel 2 zijn de antwoorden op beide vragen in het onderzoek van 1998 met elkaar vergeleken. De beantwoording van de eentrapsvraag is in twee versies opgenomen: *unadjusted* met de missende waarden behandeld als geldige scores en *adjusted* met de missende waarden in verhouding verdeeld over de andere antwoordcategorieën. De verschillen tussen beide presentaties is niet groot, althans voor steekproefonderzoek. In plaats van 40% buitenkerkelijken zou er in de *adjusted* versie van 43% sprake zijn. Of de *unadjusted* versie van de eentrapsvraag nu met de tweetrapsvraag wordt vergeleken of de *adjusted* weergave, de conclusies blijven gelijk.

De eentrapsvraag levert 40% buitenkerkelijken op, hetgeen evenveel is als het CBS voor het betreffende jaar vermeldt. Het gebruik van de tweetrapsvraag laat een veel hoger percentage buitenkerkelijken zien, namelijk 59%. Vanzelfsprekend levert de eentrap meer kerkleden op. De verschillen in procentpunten per kerkelijke gezindte zijn overigens niet zo groot, de categorie 'andere gezindten' daargelaten (tabel 1).

Tabel 2 Het kerklidmaatschap volgens de eentrapsvraag (*unadjusted* en *adjusted*) en volgens de tweetrapsvraag, 1998 (in procenten)

	eentrap (<i>unadjusted</i>)	eentrap (<i>adjusted</i>)	tweetrap
geen	40	43	59
r-k	23	24	19
n-h	12	13	10
ger	8	8	7
islam	1	1	1
anders	11	11	5
geen opgave	1		
niet ingevuld	4		
weet niet	3		
totaal	100	100	100
N	2103	2103	2103

Bron: SCP (CV'98; ISSP'98)

Hoeveel respondenten die bij de eentrapsvraag zeiden dat zij kerklid waren, gaven bij de tweetrapsvraag geen gezindte op? Tabel 3 geeft de combinatie van de twee vragen weer. De beantwoording van de eentrapsvraag is per gezindte onderverdeeld naar de beantwoording van de tweetrapsvraag.

Op de diagonaal van de tabel staat per gezindte het percentage ondervraagden dat op beide vraagstellingen hetzelfde antwoordde. Bijna alle buitenkerkelijken, namelijk 96%, deden dat. Bij de rooms-katholieken en de Nederlands-hervormden was dat in mindere mate het geval, respectievelijk voor 72% en voor 73%. Bij de gereformeerden waren het er weer wat meer, namelijk 79%. Bij de andere gezindten is het percentage personen met een consequent antwoord laag, namelijk 33%. Het aantal islamieten in de steekproef is zeer gering. Het gaat om veertien ondervraagden, van wie er tien of 71% hetzelfde antwoord gaven. De absolute aantallen zijn zo klein, dat het zinloos is om hierop door te gaan. Het is ook niet bekend om welke islamieten het gaat. Het zouden heel goed autochtone Nederlanders kunnen zijn, die vanwege een huwelijk islamiet zijn geworden. De ondervraagden die bij de eentrapsvraag een ongeldige score hadden, blijken bij nadere ondervraging overwegend geen gezindte te hebben, namelijk 68% bij 'geen opgave/schriftelijk deel niet ingevuld' en 79% bij 'weet niet'.

De eerste regel van de tabel vermeldt de overgang van het kerklidmaatschap naar de buitenkerkelijkheid. Van degenen die bij de eentrapsvraag zeiden dat zij rooms-katholiek waren, verschuift bij de tweetrapsvraag 27% naar de buitenkerkelijken. Bij de Nederlands-hervormden gaat het om 23%. De gereformeerden, zoals gebruikelijk sterk in de leer, verschuiven voor 9%. Onder de andere gezindten gaat het om een verandering van 53%. Alles bij elkaar veranderden 403 personen of 19% van de totale steekproef hun oorspronkelijke opgave als kerklid in 'geen'. Vanzelfsprekend is die 19% gelijk aan het verschil tussen beide opgaven van 40% en 59%.

Een deel van de ondervraagden gaf bij de ene vraag een andere godsdienst op dan bij de andere. Zij wisselden dus van kerkgenootschap, maar beschouwden zich op grond van beide vragen als kerklid. Deze vorm van wisseling blijkt het duidelijkst bij aanhangers van de 'andere gezindten', van wie bijvoorbeeld 6% zich ook als rooms-katholiek aanduiden. De aantallen zijn wat klein voor een afzonderlijke analyse. Bij de berekeningen, die verderop verslagen zullen worden, zijn zij bij de 'consequente kerkleden' of 'homogene antwoorders' gerekend.

In totaal 30 ondervraagden noemden zich bij de tweetrapsvraag buitenkerkelijk, maar kozen bij de eentrapsvraag voor een kerkgenootschap. Zij werden uit de berekeningen weggelaten.

Onzekerheid over de gezindte, wel of geen kerklid, doet zich dus vrijwel niet voor onder buitenkerkelijken. Vervolgens betrekkelijk weinig bij de gereformeerden en zeer vaak bij de sterk heterogene rubriek van de 'andere gezindten'. De rooms-katholieken en de Nederlands-hervormden nemen, met ongeveer een kwart leden die naar 'geen gezindte' overgaan, een middenpositie in. Het verschil in beantwoording tussen de beide vragen is hiermee geïllustreerd en nader gespecificeerd.

Tabel 3 Het kerklidmaatschap volgens de eentrapsvraag naar het kerklidmaatschap volgens de tweetrapsvraag, 1998 (in procenten)

	geen	r-k	n-h	ger	islam	anders	geen opgave/ niet ingevuld	weet niet
geen	96	27	23	9	29	53	68	79
r-k	2	72	1	1		6	20	11
n-h	1	0	73	3		2	2	8
ger	0		1	79		6	6	
islam					71			
anders	0	0	1	8		33	4	2
totaal	100	100	100	100	100	100	100	100

Bron: SCP (CV'98; ISSP'98)

4 Kerkleden, wisselaars en buitenkerkelijken vergeleken

Categorieën van respondenten

In de tabellen 4-8 zijn drie categorieën van respondenten vermeld.

- Degenen die op beide vragen aangaven dat zij kerklid waren, zijn aangeduid als de kerkleden.
- Degenen die bij de eentrapsvraag lidmaatschap opgaven, maar bij de tweetrapsvraag vermeldden dat zij geen gezindte hadden, werden wisselaars genoemd.
- Degenen die op beide vragen ‘geen’ opgaven, zijn de buitenkerkelijken.

De term ‘wisselaar’ is overigens alleen gebruikt om over een gemakkelijke aanduiding van de betreffende categorie te beschikken. Het begrip is vanzelfsprekend niet geheel correct toegepast, omdat het niet ging om ondervraagden die letterlijk van affiliatie wisselden, maar om mensen die inconsequent antwoordden.

In principe werd de gehele steekproef onderverdeeld. 146 personen hadden echter geen geldige score bij de eentrapsvraag en konden dus niet ondergebracht worden. 30 ondervraagden gaven bij de eentrapsvraag op dat zij buitenkerkelijk waren, maar bleken op grond van de tweetrapsvraag kerklid te zijn. Hun gegevens zijn niet in de berekeningen meegenomen.

In 1998 maakte de inhoud van de vragenlijst het mogelijk om de drie groepen respondenten met elkaar te vergelijken aangaande:

- persoonsgegevens en enkele daaraan gerelateerde gegevens, zoals politieke belangstelling en vooral de frequentie van kerkgang;
- opvattingen over de betekenis van de kerk als instituut en over de maatschappelijke betekenis van het geloof;
- opvattingen over geloofspunten en leerstellingen;
- opvattingen over seksualiteit en moraal.

In de tabellen zijn behalve de percentages ook de contingentie-coëfficiënten vermeld. Zij geven aan hoe sterk de groepsindeling met de afhankelijken samenhangt. De coëfficiënten zijn overigens bijna altijd significant, maar verschillen nog wel in hun orde van grootte.

Persoonskenmerken

Kerkleden, wisselaars en buitenkerkelijken verschillen nauwelijks in samenstelling naar geslacht, opleidingsniveau, inkomen (bruto-gezinsinkomen per jaar) en politieke belangstelling (tabel 4). De verschillen naar leeftijd en naar politieke oriëntatie zijn belangrijker. De wisselaars zijn vaker jong, dat wil zeggen 16-30 jaar, en minder vaak ouder, dat wil zeggen 50 jaar of ouder. De wisselaars zijn vaker politiek op links

georiënteerd, de kerkleden houden het beduidend vaak op rechts. In beide gevallen lijkt de samenstelling van de wisselaars meer op die van de buitenkerkelijken dan op die van de kerkleden.

Tabel 4 Kerkleden, wisselaars en buitenkerkelijken naar een aantal achtergrondgegevens, 1998 (in procenten)

	kerkleden	wisselaars	buitenkerkelijken	contingentie-coëff.
sekse				
man	43	43	50	
vrouw	58	58	50	0,08
leeftijd				
16-30 jaar	15	32	24	
31-50 jaar	41	44	49	
> 51 jaar	44	24	27	0,21
opleiding				
basis met vervolgonderwijs	33	29	31	
mulo, mavo met vervolgonderwijs	33	35	33	
havo, hbs met vervolgonderwijs	24	25	21	
universiteit	10	12	16	0,08
inkomen				
tot 39.000 euro	25	26	17	
39.000 tot 63.000 euro	29	26	30	
63.000 tot 99.000 euro	27	28	31	
99.000 euro en meer	19	21	22	0,10
politieke belangstelling				
heeft belangstelling voor politiek	48	46	51	
heeft matige belangstelling voor politiek	29	30	24	
heeft geen belangstelling voor politiek	23	25	25	(-0,06)
stemgedrag				
links	24	44	50	
midden	30	36	28	
rechts	46	21	22	0,29
kerkgang				
minstens 1 x per maand naar de kerk	57	6	1	
enige keren per jaar naar de kerk	23	18	6	
nooit naar de kerk	20	76	93	0,59

Bron: SCP (CV'98; ISSP'98)

Het grootste verschil van tabel 4 blijkt bij de kerkgang te bestaan, de contingentie-coëfficiënt is bijna 0,6. De wisselaars bezoeken de kerk zeer onregelmatig. Slechts 6% woont minstens eenmaal per maand een godsdienstoefening bij, vergeleken met 57% van de kerkleden. Van de wisselaars gaat 76% nooit naar de kerk, vergeleken met 20% van de kerkleden. Het gebruik van de tweetrapsvraagstelling heeft dus inderdaad tot gevolg dat er randkerkelijken of nominale kerkleden naar de buitenkerkelijken verschuiven. Deze wisselaars zijn vooral mensen die toch al weinig in de kerk kwamen. Zij lijken daarin op de buitenkerkelijken, al kan men rustig zeggen dat die laatsten de kerk nooit bezoeken.

Opvattingen over kerk en godsdienst

Tabel 5 vertoont een duidelijke algemene tendens. De wisselaars hebben meer kritiek op de kerk en op de godsdienst dan de kerkleden. Wisselaars zijn het vaker dan kerkleden eens met de stelling dat religieuze leiders geen invloed op de overheid zouden moeten hebben. De wisselaars onderschrijven vaker de mening dat religies vaak de oorzaak van allerlei conflicten zijn. Het grootste verschil bestaat er bij het vertrouwen in de kerken: 48% van de leden spreekt vertrouwen uit in de kerk tegen 7% van de wisselaars en 4% van de buitenkerkelijken. De verschillen van ruim 40 procentpunten zijn de grootste van tabel 5. De contingentie-coëfficiënt is ruim 0,5.

Samenvattend, als het gaat om het vertrouwen in de kerken en als het gaat om de scheiding van politiek en godsdienst lijken de oordelen van de wisselaars veel meer op die van de buitenkerkelijken dan op die van de kerkleden.

Tabel 5 **Meningen over kerk en godsdienst onder kerkleden, wisselaars en buitenkerkelijken , 1998 (in procenten)**

	kerkleden	wisselaars	buitenkerkelijken	contingentie-coëff.
heeft vertrouwen in de kerken	48	7	4	0,52
geen invloed religieuze leiders op overheid (sterk mee eens)	20	39	54	0,38
religies oorzaak van conflicten (sterk mee eens)	11	26	38	0,33
gelovigen te vaak intolerant (sterk mee eens)	14	29	35	0,29
politiek en godsdienst los van elkaar	51	80	85	0,35

Bron: SCP (CV'98; ISSP'98)

Levensbeschouwelijke opvattingen

Het wekt weinig verwondering dat de wisselaars enkele traditionele geloofspunten minder onderschrijven dan de kerkleden. Toch is onder de wisselaars de aanhang in zaken als het leven na de dood, hemel, hel en religieuze wonderen nog vrij omvangrijk te noemen voor een categorie van mensen die zich al vrij ver van de kerk verwijderd heeft (tabel 6). De wisselaars staan hier over het algemeen dichter bij de kerkleden dan bij de buitenkerkelijken.

Het werkelijk grote verschil tussen wisselaars en kerkleden blijkt bij opvattingen over God te bestaan. De contingentie-coëfficiënt is hoger dan gebruikelijk, namelijk ruim 0,5. Deze is berekend over de vijf opvattingen van 'atheïst' tot 'gelooft zonder te twifelen aan God', waar de respondent er één van uitkoos. Wisselaars geloven belangrijk minder onvoorwaardelijk in God, namelijk voor 24% tegen 54% onder de kerkleden. Wisselaars geloven eveneens belangrijk minder in een God die zich met ieder individueel mens persoonlijk bezighoudt, namelijk 31% tegen 61% voor kerkleden.

De wisselaars onderscheiden zich het meest van de kerkleden in het geloof aan een hogere macht: 9% van de kerkleden gelooft daarin vergeleken met 28% van de wisselaars. Het laatste percentage verschilt niet veel van dat onder de buitenkerkelijken, van wie 23% aan een hogere macht gelooft.

Atheïsten en agnosten komen niet veel voor onder de wisselaars, zover gaat de verwijdering van kerk en godsdienst dus nu ook weer niet. Voor deze standpunten moet men bij de buitenkerkelijken zijn, zoals uit tabel 6 blijkt.

Wisselaars zijn dus vooral mensen bij wie het onvoorwaardelijk geloof in God ontbreekt en die vrij vaak alleen maar over een hogere macht willen spreken, maar verder niet in alle opzichten afkerig zijn van religieuze denkbeelden.

**Tabel 6   Aanhang voor geloofspunten onder kerkleden, wisselaars en buitenkerkelijken, 1998
(in procenten)**

	kerkleden	wisselaars	buitenkerkelijken	contingentie-coëff.
gelooft in:				
het leven na de dood	81	69	33	0,41
de hemel	79	52	15	0,51
de hel	48	23	6	0,40
religieuze wonderen	65	47	14	0,43
een God die zich met ieder persoonlijk bezighoudt	61	31	5	0,53
beschouwt zich als:				
atheïst	0	4	41	
agnost	3	8	23	
gelooft in:				
hogere macht	9	28	23	
God, maar twijfelt soms	35	36	12	
onvoorwaardelijk in God	54	24	2	0,60

Bron: SCP (CV'98; ISSP'98)

Opvattingen over seksualiteit

Op het gebied van de levensbeschouwing boden de verschillen tussen de wisselaars, de kerkleden en de buitenkerkelijken een divers beeld. Nu eens staan de wisselaars dicht bij de kerkleden, dan weer onderscheiden zij zich weinig van de buitenkerkelijken. Op het gebied van de moraal komt er meer lijn in het beeld. Daar staan de wisselaars dicht bij de buitenkerkelijken en onderscheiden deze categorieën zich tezamen van de kerkleden. Dit blijkt bij enkele opvattingen over seksualiteit (tabel 7). Drie kwart van de wisselaars accepteert voorechtelijk geslachtsverkeer en homo-seksualiteit. Onder de buitenkerkelijken zijn deze fracties iets hoger, maar niet veel hoger. Onder de kerkleden denkt echter minder dan de helft liberaal over deze aangelegenheden. Zaken die over het algemeen worden afgekeurd – ‘slippertjes’ of geslachtsverkeer waar geen liefde bij te pas komt – keuren de wisselaars eveneens af. Zij accepteren deze gedragingen toch vaker dan de kerkleden en bijna even vaak als de buitenkerkelijken.

Tabel 7 Opvattingen over seksualiteit onder kerkleden, wisselaars en buitenkerkelijken, 1998 (in procenten)

	kerkleden	wisselaars	buitenkerkelijken	contingentie-coëff.
volkomen eens met:				
meisje mag seks hebben als zij veel voor de jongen voelt	29	50	52	0,32
dat mag, ook al voelt zij weinig voor hem	4	15	18	0,30
volledige acceptatie van:				
geslachtsverkeer voor het huwelijk	48	74	87	0,39
seks buiten het huwelijk	8	14	24	0,26
homo-seksuele of lesbische seks	48	76	81	0,35

Bron: SCP (CV'98; ISSP'98)

Andere morele opvattingen

Het onderscheid tussen kerkleden aan de ene kant en wisselaars en buitenkerkelijken tezamen aan de andere kant blijkt eveneens bij andere morele opvattingen (tabel 8). De kerkleden accepteren abortus onder verschillende omstandigheden het minst. De wisselaars accepteren abortus iets minder dan de buitenkerkelijken, maar het verschil is gering. Zo vindt 46% van de kerkleden abortus acceptabel als het kind met een ernstig gebrek ter wereld dreigt te komen, 63% van de wisselaars spreekt hier acceptatie uit en 75% van de buitenkerkelijken doet dit. Bij de acceptatie van gedrag dat afwijkt van hetgeen op grond van het traditionele gezinsmodel mag worden verwacht en bij de steun voor een traditionele rolverdeling tussen de seksen doet zich dezelfde situatie voor. Van de kerkleden accepteert bijvoorbeeld 22% ongehuwd samenwonen volledig, 46% van de wisselaars doet dit en buitenkerkelijken accepteren voor 55%. Deze percentages lijken misschien nog aan de lage kant, maar dat

komt doordat alleen het extreem positieve antwoord – het samenwonen is altijd goed of zelfs aan te bevelen – werd weergegeven.

Buiten de terreinen van het huwelijk, het gezin, de voortplanting en de medische ethiek bestaat er weinig verschil in de morele oordelen. Er bestaan weinig of geen verschillen in het oordeel over economische overtredingen, zoals belasting- en uitkeringsfraude. De tolerantie voor belasting- en uitkeringsfraude verschilt overigens nog steeds sterk. Voor de laatste overtreding heeft het publiek vrijwel geen begrip, terwijl de reactie op de belastingfraude van veel meer toegeeflijkheid getuigt.

Bij morele dilemma's van algemene aard komt eveneens eensgezindheid naar voren. Iemand rijdt als passagier met een vriend mee in zijn auto. De vriend rijdt te hard en veroorzaakt een ongeluk. De politie komt erbij. In die situatie mag volgens bijna 90% van de ondervraagden de chauffeur niet verwachten dat zijn passagier zwijgt over het harde rijden, ondanks de vriendschap. Of de ondervraagde kerklid is of niet, maakt voor zijn mening niets uit. Ongeveer 25% van alle respondenten zou de politie zeker uit eigen initiatief vertellen dat de chauffeur te hard reed. Ook hier bestaat er weinig of geen verschil tussen kerkleden, wisselaars en buitenkerkelijken.

Tabel 8 Enige morele opvattingen onder kerkleden, wisselaars en buitenkerkelijken, 1998 (in procenten)

	kerkleden	wisselaars	buitenkerkelijken	contingentie-coëff.
acceptatie van:				
abortus als de vrouw dat wenst	31	54	66	0,36
abortus als kind ernstig gebrek heeft	46	63	75	0,31
abortus als ouders een laag inkomen hebben	11	26	30	0,32
euthanasie	36	58	61	0,36
alleenstaande vrouw die een kind wil	38	63	67	0,31
ongehuwd samenwonenden die een kind willen	51	84	83	0,36
volledige afwijzing van traditionele rolverdeling	25	36	46	0,24
volledige acceptatie van ongehuwd samenwonen	22	46	55	0,39
samenwonen voor het huwelijk aan te bevelen	14	30	33	0,29
belastingfraude is begrijpelijk	36	42	38	0,09
uitkeringsfraude is begrijpelijk	2	5	4	0,08
vertelt politie zeker dat vriend te hard reed	26	25	23	0,10
vriend mag niet verwachten dat passagier zwijgt	88	86	87	(0,01)

Bron: SCP (CV'98; ISSP'98)

De groepen van kerkleden, wisselaars en buitenkerkelijken verschillen niet alleen in hun mening over levensbeschouwelijke en morele zaken, zij zijn eveneens anders samengesteld naar leeftijd en politieke oriëntatie. De wisselaars zijn, naar het bleek, gemiddeld jong en links georiënteerd. Deze kenmerken zouden geheel of gedeeltelijk verantwoordelijk kunnen zijn voor de verschillen in opvattingen tussen de levensbeschouwelijke categorieën. Of dit zo is, werd met behulp van multivariate analyse, met de nominale regressie, nagegaan bij een klein pakket van afhankelijkken. Het ging om enkele levensbeschouwelijke opvattingen: de overtuiging dat er een God bestaat die zich met elk mens persoonlijk bezighoudt; de levensbeschouwelijke standpunten, variërend van atheïsme tot onvoorwaardelijk geloof aan God en het geloof aan een leven na de dood. Daarnaast werden enkele morele opvattingen uitgekozen: de acceptatie van homoseksualiteit; de bewust ongehuwde moeder, de abortus en de euthanasie. In elk van de zeven gevallen bleef na zuivering de invloed van de levensbeschouwelijke groepsindeling significant. De verschillen tussen kerkleden, wisselaars en buitenkerkelijken laten zich dus niet wegverklaren met leeftijd en met politieke oriëntatie.

5 Conclusies en een slotopmerking

De beantwoording van de eentraps- en tweetrapsvraag in hetzelfde onderzoek door dezelfde respondenten levert dezelfde aandelen buitenkerkelijken op als de beantwoording in verschillende onderzoeken, uitgevoerd door verschillende instellingen. In de jaren negentig levert de eentrapsvraag 40% buitenkerkelijken en 60% kerkleden op. Met de tweetrapsvraag worden 60% buitenkerkelijken en 40% kerkleden geregistreerd. De formulering van de vraagstelling is van grote betekenis voor het resultaat van het onderzoek.

Het kerklidmaatschap is voor velen een vaag omlijnd gegeven. Het hangt sterk van de wijze van benadering af of men zich wel of niet als lid beschouwt. Het verschil in uitkomst varieert per kerkelijke gezindte. Door de toepassing van de tweetrapsvraag verschuift ongeveer een kwart van de rooms-katholieken en van de Nederlands-hervormden naar de buitenkerkelijken. Van de gereformeerden verschuift bijna 10%. Mogelijk zien rooms-katholieken en hervormden in enige mate het behoren tot een kerkgenootschap als een leefstijlkenmerk en niet zo zeer als een strikt lidmaatschap met alle opvattingen en verplichtingen van dien. Bij de gereformeerden is dat wellicht minder goed mogelijk door het bestaan van meer regels en van meer sociale controle. Zij zullen er zich eerder van bewust zijn dat zij buiten de kerk zijn geraakt. Van de overige gezindten geeft bij de tweetrapsvraag ruim de helft op buitenkerkelijk te zijn. Van de buitenkerkelijken die met de eentrapsvraag werden getraceerd, verschuift slechts 4% naar de kerkleden. De verzwakte identiteit is vooral aanwezig bij kerkleden, maar niet bij de buitenkerkelijken. Wie zich eenmaal als buitenkerkelijk beschouwt, blijft daar vrijwel altijd bij, ongeacht de vraagstelling.

De kerkleden die zich bij een vraagstelling in twee stappen als buitenkerkelijk aanduiden, zijn, zoals algemeen aangenomen, nominale leden. Uit een vergelijking met degenen die consistent antwoorden, laten zich de volgende conclusies trekken:

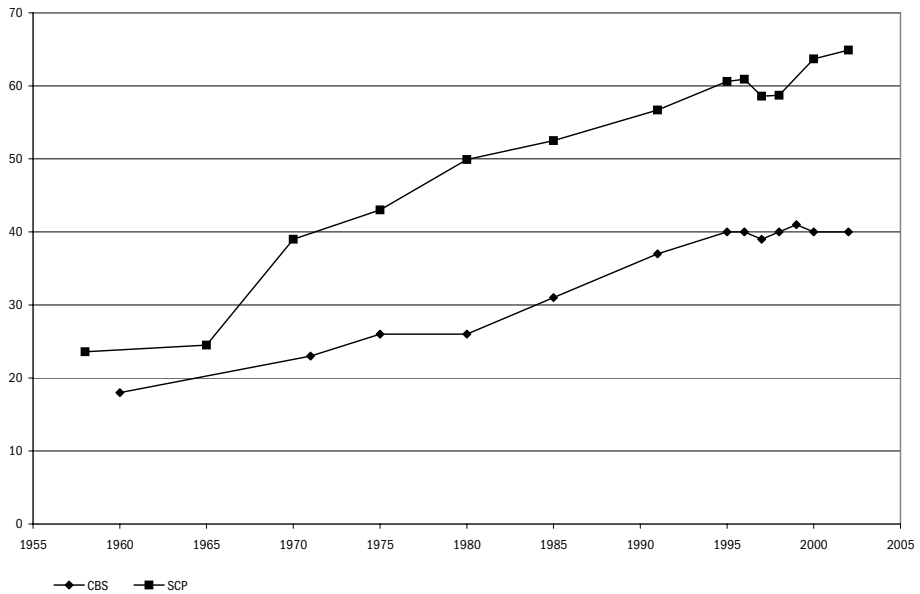
- Zij zijn naar verhouding wat vaker 30 jaar of jonger.
- Zij zijn vaak politiek links georiënteerd, maar hebben geen uitgesproken belangstelling voor politiek.
- Zij bezoeken de kerk zelden of nooit.
- Zij hebben weinig vertrouwen in de kerk als instituut.
- Zij geloven minder in God, zeker minder in een God met persoonlijke aandacht voor de mens. Zij geloven daarentegen meer in een anonieme hogere macht.
- Zij denken liberaal over abortus, euthanasie, het traditionele gezin en de traditionele rolverdeling tussen man en vrouw. Bij de beoordeling van fraude is er geen verschil. Dit lijkt eveneens zo te zijn bij de verplichting de waarheid te spreken.

De wisselaars lijken zich in hun godsdienstige opvattingen wat minder ver van de kerken te hebben verwijderd dan in hun morele opvattingen. Vooral op het punt van het zogenoemde liberale denken over huwelijk, gezin, seksualiteit en enige zaken van medische ethiek zijn de verschillen met de kerkleden groot. Wisselaars zijn jongere kerkleden, die er levensbeschouwelijke twijfel op nahouden, maar vooral bezwaar hebben tegen de kerk als instituut en tegen kerkelijke inmenging in het persoonlijk leven.

Het valt ten slotte op dat de beantwoording van de ene vraag naar de gezindte de beantwoording van de andere vraag niet heeft overschaduwd of beïnvloed. De vragen in de cv-peiling van 1998 zijn immers beantwoord alsof zij in afzonderlijke onderzoeken waren gesteld. Ten dele is dat ook zo: de ene vraag stond in een mondeling afgenomen hoofdonderzoek, de andere had een plaats gekregen in een schriftelijk afgenomen *drop-off* lijst. Niettemin zou men verwachten dat de respondenten meer hadden gedaan om hun beantwoording consistent te maken. De ondervraagden hebben hun aandacht kennelijk op elke vraag of prikkel afzonderlijk geconcentreerd. Deze omstandigheid doet vermoeden dat de respondenten de vragen als sterk verschillend hebben geïnterpreteerd. Velen hebben de eentrapsvraag vermoedelijk opgevat als de vraag naar een *formeel* lidmaatschap, dus naar de kerk waarin men gedoopt is. Met de tweetrapsvraag is vastgesteld tot welke kerk of groep een ondervraagde zelf op het moment van ondervraging wilde horen. Hoewel de letterlijke formulering van beide vragen geen aanleiding tot de genoemde interpretaties geeft, is het redelijk te veronderstellen dat de respondenten er zo over hebben gedacht.

Er volgt nog een enkele opmerking over verandering. Dit onderwerp was tot nu toe niet bij deze uiteenzetting betrokken. Figuur 1 is als toegift bedoeld. De figuur bevat de opgaven van het aantal buitenkerkelijken volgens het CBS en volgens het SCP sinds 1958 of 1960. Tot 1980 stijgt de buitenkerkelijkheid volgens het SCP sneller dan die volgens het CBS: de beide lijnen lopen uit elkaar. Tussen 1980 en 1995 gaan zij min of meer gelijk op. Na 1995 treedt er enige verandering op in het beeld. Het CBS noteerde voor 1995 en voor 2002 40% buitenkerkelijken. Het SCP rapporteerde in 1995 61% als de omvang van deze categorie en in 2002 65%. In tegenstelling tot het CBS nam het SCP tussen 1995 en 2002 dus een lichte stijging waar. Geplaatst in het kader van de totale ontwikkeling sinds 1960 valt die discrepantie niet zo op. Zij stelt mogelijk niet zoveel voor. De recente ontwikkeling zou er echter ook op kunnen duiden dat de onzekerheid over wat men is weer bij meer mensen aan den dag treedt. Mogelijk is dit een voorbode van hernieuwd versnelde ontkerkelijking, zoals die in de jaren zestig en zeventig eveneens is opgetreden. Ook in die jaren liep de buitenkerkelijkheid volgens de tweetrapsvraag immers voor op die volgens de eentrapsvraag. Het loont wellicht de moeite om in de toekomst beide vraagformuleringen opnieuw samen in hetzelfde onderzoek op te nemen.

Figuur 1 Buitenkerkelijkheid volgens het CBS en volgens het SCP, 1958-2002 (in procenten)

Bron: Riskante Gewoonten 1958; God in Nederland 1966; Progressiviteit en Conservatisme 1970; SCP (CV75-'02); CBS 2000: 6 (met aanvulling)

Ten slotte, zijn er nu 40% of 60% buitenkerkelijken in Nederland? Met een wellicht tergend sociologen-antwoord: 'Dat hangt er maar vanaf.' Er zijn in elk geval veel randkerkelijken en nominale kerkleden in Nederland. Als men die nog tot de kerken wil rekenen, dan zal het resultaat van de eentrapsvraag bruikbaar zijn. Een aanzienlijk deel van de leden behoort dan echter slechts in naam bij een kerk. Als men een scherpere maat wil, is de tweetrapsvraag het aangewezen onderzoeksinstrument. De randkerkelijkheid is daarmee overigens nog niet uit het bestand van de kerkleden gebannen. Van de kerkleden zoals gedefinieerd met de strenge tweetrapsvraag, ging in 1998 toch nog 45% slechts enige malen per jaar of helemaal nooit naar de kerk.

Noot

- 1 In 1975 begon het Sociaal en Cultureel Planbureau met het project Culturele Veranderingen in Nederland, waarin tijdreeksen van meningen werden opgesteld. Doordat bij de aanvang van het project een beroep werd gedaan op de gegevens uit in het verleden gehouden onderzoek (opgeslagen in het Steinmetz Archief), begonnen een aantal reeksen eerder dan in 1975. Uit de vragen die in diverse onderzoeken waren gesteld, te beginnen met Gadoureks Riskante Gewoonten uit 1958, werden een aantal geselecteerd. De onderzoekers legden deze selectie met enkele aanvullingen in 1975 opnieuw voor aan een representatieve steekproef uit het Nederlandse volk, zodat de beantwoording kon worden vergeleken met die uit een eerder jaar en veranderingen konden worden vastgesteld. Sindsdien zijn mantelonderzoeken regelmatig herhaald en met nieuwe vragen over actuele onderwerpen aangevuld. Daardoor beginnen reeksen in verschillende jaren. Voorwaarden voor een deugdelijke herhaling zijn ten minste:
- letterlijke herhaling van de vraag;
  - zodanig ruime leeftijdsgrenzen van de mantelonderzoeken dat bij de vergelijking met eerder, qua leeftijd nauwer begrensd, onderzoek de leeftijdsgrenzen van de steekproeven gelijkgetrokken kunnen worden;
  - niet al te grote veranderingen in de wijze van steekproeftrekking en plaats van de vraag in de vragenlijst;
  - bij voorkeur dezelfde uitvoerder.

Het SCP deponert de data van de peilingen bij het Steinmetz Archief. Het Steinmetz Archief is nu ondergebracht bij het Nederlands Instituut voor Wetenschappelijke Informatiediensten (NIWI). Het instituut hoort bij de Koninklijke Nederlandse Academie van Wetenschappen.

Literatuur

- Becker, J.W. en R. Vink (1994). *Secularisatie in Nederland, 1966-1991*. Rijswijk: Sociaal en Cultureel Planbureau (Sociale en Culturele Studies 19).
- CBS (2000). *Kerkelijke gezindte en kerkbezoek aan het einde van de 20e eeuw. Opvattingen en activiteiten*. Voorburg/Heerlen: Centraal Bureau voor de Statistiek.
- Dekker, G., J. de Hart en J. Peters (1997). *God in Nederland, 1966-1996*. Amsterdam: Anthos/RKK/KRO.
- Eisinga et al. (1999). *Religion in Dutch Society 95. Documentation of a National Survey on Religious and Secular Attitudes in 1995*. Amsterdam: NIWI/Steinmetz Archive.
- Halman, L. (2001). *The European Values Study. A Third Wave. Source Book of the 1999/2000 European Values Study Surveys*. Tilburg: Tilburg University/WORC/EVS.
- Leeuw, E.D. de (1992). *Data Quality in Mail, Telephone and Face to Face Interviews*. Amsterdam: TT-publicaties.
- Oudhof, J. en J. Pannekoek (1988). *De vraag naar kerkelijke gezindte. Een methodologisch dilemma*. Voorburg: Centraal Bureau voor de Statistiek (Sociaal-culturele Berichten 1988, 2).

Publicaties van het Sociaal en Cultureel Planbureau

Werkprogramma

Het Sociaal en Cultureel Planbureau stelt elke twee jaar zijn Werkprogramma vast. De tekst van het lopende programma (2002-2003) is te vinden op de website van het SCP: www.scp.nl.

Het Werkprogramma is rechtstreeks te bestellen bij het Sociaal en Cultureel Planbureau. ISBN 90-377-0097-7 (EUR 10).

SCP-publicaties

Onderstaande lijst bevat een selectie van publicaties van het Sociaal en Cultureel Planbureau. Deze publicaties zijn verkrijgbaar bij de boekhandel (prijswijzigingen voorbehouden). Een complete lijst is te vinden op de website van het SCP: www.scp.nl.

Sociale en Culturele Rapporten

Sociaal en Cultureel Rapport 1998. ISBN 90-5749-114-1 (EUR 41)

Sociaal en Cultureel Rapport 2000. ISBN 90-377-0015-2 (EUR 34)

Sociaal en Cultureel Rapport 2002. De kwaliteit van de quartaire sector. ISBN 90-377-0106-X (EUR 49,50)

The Netherlands in a European Perspective. Social & Cultural Report 2000. ISBN 90-377-0062-4 (English edition 2001) (\$ 99,50)

Nederlandse populaire versie van het SCR 1998

Een kwart eeuw sociale verandering in Nederland; de kerngegevens uit het Sociaal en Cultureel Rapport. Carlo van Praag en Wilfried Uitterhoeve. ISBN 90-6168-662-8 (EUR 11)

Engelse populaire versie van het SCR 1998

25 Years of Social Change in the Netherlands; Key Data from the Social and Cultural Report 1998. Carlo van Praag and Wilfried Uitterhoeve. ISBN 90-6168-580-X (EUR 11)

Nederlandse populaire versie van het SCR 2000

Nederland en de anderen; Europese vergelijkingen uit het Sociaal en Cultureel Rapport 2000. Wilfried Uitterhoeve. ISBN 90-5875-141-4 (EUR 13,40)

SCP-publicaties 2002

2002/2 Van huis uit digitaal. Verwerving van digitale vaardigheden tussen thuismilieu en school (2002). ISBN 90-377-0089-6 (EUR 19)

2002/3 Voortgezet onderwijs in de jaren negentig (2002). ISBN 90-377-0072-1 (EUR 29,90)

2002/4 Boek en markt. Effectiviteit en efficiëntie van de vaste boekenprijs (2002). ISBN 90-377-0095-0 (EUR 24,50)

2002/5 Zekere banden. Sociale cohesie, leefbaarheid en veiligheid (2002). ISBN 90-377-0076-4 (EUR 34,50)

2002/6 Niet-stemmers. Een onderzoek naar achtergronden en motieven in enquêtes, interviews en focusgroepen (2002). ISBN 90-377-0098-5 (EUR 19,90)

2002/7 Zelfbepaalde zekerheden. Individuele keuzevrijheid in de sociale verzekeringen: draagvlak, benutting en determinanten (2002). ISBN 90-377-0088-8 (EUR 12,50)

- 2002/8 E-cultuur. Een empirische verkenning (2002). ISBN 90-377-0092-6 (EUR 17,50)
- 2002/9 Taal lokaal. Gemeentelijk beleid onderwijs in allochtone levende talen (oalt) (2002). ISBN 90-377-0090-x (EUR 22,50)
- 2002/10 Rapportage gehandicapten 2002. Maatschappelijke positie van mensen met lichamelijke beperkingen of verstandelijke handicaps (2002). ISBN 90-377-0104-3 (EUR 29,50)
- 2002/13 Emancipatiemonitor 2002 (2002). ISBN 90-377-0110-8 (EUR 24,50)
- 2002/14 Ouders bij de les (2002). ISBN 90-377-0091-8 (EUR 19,90)
- 2002/16 Rapportage Jeugd 2002 (2003). ISBN 90-377-0111-6 (EUR 17,90)

SCP-publicaties 2003

- 2003/1 Mantelzorg. Over de hulp van en aan mantelzorgers (2003). ISBN 90-377-0112-4 (EUR 17,50)
- 2003/4 Rapportage Sport 2003 (2003). ISBN 90-377-0109-4 (EUR 17,90)
- 2003/5 Trouwen over de grens. Achtergronden van partnerkeuze van Turken en Marokkanen in Nederland (2003). ISBN 90-377-0087-x (EUR 24)
- 2003/8 De meerkeuzemaatschappij. Facetten van de temporale organisatie van verplichtingen en voorzieningen (2003). ISBN 90-377-0113-2 (EUR 14,90)
- 2003/11 De uitkering van de baan (2003). ISBN 90-377-0094-2 (EUR 18,50)

Onderzoeksrapporten 2002

- 2002/01 Onbetaalde arbeid op het spoor. ISBN 90-377-0073-x (EUR 12)
- 2002/12 De werkelijkheid van de Welzijnswet (2002). ISBN 90-377-0116-7 (EUR 15,90)
- 2002/15 De vierde sector. Achtergrondstudie quartaire sector (2002). ISBN 90-377-0093-4 (EUR 34,50)

Onderzoeksrapporten 2003

- 2003/2 Beter voor de dag. Evaluatie van de stimuleringsmaatregel Dagindeling (2003). ISBN 90-377-0124-8 (EUR 17,50)
- 2003/3 Inkomen verdeeld. Trends in ongelijkheid, herverdeling en dynamiek (2003). ISBN 90-377-0074-8 (EUR 32,50)
- 2003/6 Vragen om hulp. Vraagmodel verpleging en verzorging (2003). ISBN 90-377-0114-0 (EUR 24,50)
- 2003/7 Vragen om hulp. Vraagmodel verpleging en verzorging. Samenvatting van het onderzoeksrapport (2003). ISBN 90-377-0133-7 (EUR 10)
- 2003/9 Maten voor gemeenten 2003 (2003). ISBN 90-377-0134-5 (EUR 10,90)
- 2003/10 Het gemeentelijk onderwijsachterstandenbeleid halverwege de eerste planperiode (1998-2002) (2003). ISBN 90-377-0054-3 (EUR 14,90)

Werkdocumenten (rechtstreeks te verkrijgen bij het SCP)

- 67 De vraag naar kinderopvang (2001) (EUR 6,80)
- 68 Trends en determinanten in de sport (2000) (EUR 6,80)
- 69 De toekomst van de AWBZ (2001) (EUR 6,80)
- 70 The non profit sector in the Netherlands (2001) (EUR 6,80)
- 71 Oudkomers in beeld (2001) (EUR 6,80)
- 72 Het nieuwe consumeren (2001) (EUR 6,80)
- 73 Voorstudie onderzoek 0-12-jarigen (2001) (EUR 6,80)
- 74 Maten voor gemeenten (2001) (EUR 6,80)
- 75 Ontwikkelingen in reïntegratie van uitkeringsontvangers (2001) (EUR 13,60)
- 76 Tussenrapport Onderwijs in Allochtone Levende Talen (2001) (EUR 6,80)
- 77 Ruime kavel of compacte stad? (2001) (EUR 6,80)

- 78 *Verslaglegging van de modellering van de ouderenzorg ten behoeve van het ramingsmodel zorg (2001)* (EUR 6,80)
- 79 *Sociale cohesie en sociale infrastructuur (2002)* (EUR 6,80)
- 80 *Gemeentelijk ramingsmodel kinderopvang (2002)*. ISBN 90-377-0108-6 (EUR 6,80)
- 81 *Modellering van de gehandicaptenzorg (2002)* (EUR 6,80)
- 82 *Verslaglegging van de modellering van de geestelijke gezondheidszorg ten behoeve van het ramingsmodel zorg (2002)*. ISBN 90-377-0099-3 (EUR 6,80)
- 83 *Verslaglegging van de modellering van de gehandicaptenzorg (2002)*. ISBN 90-377-0100-0 (EUR 6,80)
- 84 *Cultuur op het web. Het informatieaanbod op websites van musea en theaters (2002)*. ISBN 90-377-0101-9 (EUR 6,80)
- 85 *Intramurale AWBZ-voorzieningen. Achtergronden bij gebruik en eigen bijdragen (2002)*. ISBN 90-377-0102-7 (EUR 6,80)
- 86 *Memorandum quartaire sector 2002-2006 (2002)*. ISBN 90-377-0103-5 (EUR 10)
- 87 *Naar een agenda voor de jeugd. Voorstellen voor een positief lokaal jeugdbeleid (2002)*. ISBN 90-377-0105-1 (EUR 6,80)
- 88 *Kenniscentra in Nederland. Een inventariserend onderzoek naar kenmerken en groei van het aantal kenniscentra (2002)*. ISBN 90-377-0122-1 (EUR 11,00)
- 89 *Modellering van de care-sector in het Ramingsmodel Zorg (2003)*. ISBN 90-377-0123-x (EUR 17,50)
- 90 *Sociale activering. Een brug tussen uitkering en betaald werk (2003)*. ISBN 90-377-0127-2 (EUR 10)
- 91 *Het sociale draagvlak voor de quartaire sector, 1970-2000 (2003)*. ISBN 90-377-0131-0 (EUR 15)
- 92 *De vaststelling van de kerkelijke gezindte in enquêtes (2003)*. ISBN 90-377-0136-1 (EUR 8,50)
- 94 *Ontwikkeling in het lokaal jeugdbeleid (2003)*. ISBN 90-377-0137-x (EUR 8,50)

Overige publicaties

On Worlds of Welfare. Institutions and their effects in eleven welfare states (2001).

ISBN 90-377-0049-7 (\$19.95/EUR 22) (integrale vertaling van *De maat van de verzorgingsstaat*)

Report on the Elderly 2001 (2001). ISBN 90-377-0082-9 (EUR 34) (integrale vertaling van *Rapportage ouderen 2001*)

Essay Waarom blijven boeren? (2001). ISBN 90-377-0084-5 (EUR 4,50)

Doelmatigheid in de publieke sector in perspectief (2001). ISBN 90-377-0081-0 (EUR 7)

Particulier initiatief en publiek belang (2002). ISBN 90-377-0086-1 (EUR 19,90)

Uitgewerkt! (2002). ISBN 90-377-0085-3 (EUR 7)

De oplossing van de civil society (2002). ISBN 90-377-0107-8 (EUR 4,50)

Leeft Europa wel? Een verkenning van de Europese Unie in de publieke opinie en het onderwijs (2002). ISBN 90-377-0117-5 (EUR 6,80)

De veeleisende samenleving. Psychische vermoeidheid in een veranderde sociaal-culturele context (2002). ISBN 90-377-0199-1 (EUR 6,80)

Armoedebericht 2002 (2002). ISBN 90-377-0121-3 (EUR 9,90)

Kijken naar gevaren. Over maatschappelijke percepties van externe veiligheid (2002).
ISBN 90-377-0120-5 (EUR 7,50)